

בדרך למדינה

משה יגר, תולדות המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, ירושלים: הספרייה הציונית, תשע"א, 588 עמ'

ולהשתתף בהתפתחות הארץ, תמיד בהשגחתה של ממשלת המנדט'. עד הקמת הסוכנות היהודית הוכרה ההסתדרות הציונית כנציגות הזו. המחלקה המדינית של הסוכנות הייתה אחראית מטעם היישוב לקשרי החוץ שלו עם ממשלת המנדט ולמקצת ענייני העלייה, ההתיישבות והביטחון, ותפקידיה כללו גם איסוף מודיעין על ערביי ארץ-ישראל ומדינות ערב השכנות וקשר עמם, וכך הייתה למחלקה הבכירה במוסד החדש. הטיפול בענייני היישוב הופקד בידי הוועד הלאומי.

את כל זה והרבה יותר מכך סוקר ד"ר משה יגר בספרו החדש, המתווסף למאות ספרי מחקר, קובצי מסמכים, יומנים אישיים, זיכרונות, מונוגרפיות ומאמרים על תקופת המנדט הבריטי. לא היה כמעט מנהיג ציוני בולט בתקופת המנדט שלא כתב ופרסם יומנים או זיכרונות מאותה תקופה. בלטו ביניהם דוד בן-גוריון, יושב ראש

אחד הגופים הממשלתיים הראשונים של מדינת ישראל, שהחל לפעול כמה שעות לאחר הכרזת העצמאות, היה משרד החוץ. הצעד הראשון שנקט היה כתיבת מברקים לעשרות מדינות, שבהם בישרו לממשלותיהן על הקמת המדינה החדשה וביקשו מהן הכרה דיפלומטית. פקיד הדואר בתל-אביב שקיבל את המברקים לאחר חצות הליל שאל בנימוס את מי שהביא אותם, גרעון רפאל, מבכירי המחלקה המדינית: 'מי משלם?', ונענה: 'ממשלת ישראל'. תגובתו הייתה: 'שמעתי משהו על הכרזת המדינה אבל מישהו צריך לשלם'. מכל צמרת המדינה החדשה הכיר הפקיד את זאב שרף, מזכיר הממשלה החדשה, לכן צריך היה להעיר את שרף, והוא אישר כי אכן הממשלה החדשה תשלם עבור משלוח המברקים.

משרד החוץ צמח ישירות מהמחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, שהוקמה בשנת 1929, ושהמשיכה באופן טבעי את עבודת היחידה המדינית שפעלה במסגרת ההנהלה הציונית בירושלים מתחילת שנות העשרים. הסוכנות הוקמה בהתאם לסעיף 4 של המנדט הבריטי על ארץ-ישראל, שקבע כי 'נציגות מתאימה של היהודים ("סוכנות יהודית") תוכר כמוסד ציבורי שתפקידו יהיה לייעץ לממשלת ארץ-ישראל ולפעול יחד איתה בעניינים כלכליים, חברתיים ואחרים, ככל שהללו נוגעים להקמת הבית הלאומי היהודי ולענייני היישוב היהודי בארץ, וכן לסייע

עד 1931), שעל פועלם נכתב פחות מאשר על התקופה שבה ניהלו את המחלקה ארלוזורוב ושרת. אחד הגילויים החשובים בספר הוא סיפור המאמצים לחדור לעיתונות הערבית בארץ-ישראל, מאמצים שכללו מתן שוחד לעורכים ולכתבים, שתילת ידיעות בדרכים שונות ומתן מה שנקרא בלשון עדינה 'סובסידיות' למנהיגים ערבים, שהבולט שבהם היה האמיר ולאחר מכן המלך של ירדן עבדאללה הראשון. שנים רבות התנהל ויכוח בקרב ראשי ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית אם הוצאת הכספים לצרכים אלה הייתה מוצדקת, ואם אפשר היה תמיד לסמוך על שיקול דעתם של מי שהיו מופקדים על פעולה זו, ובראשם חיים מרגליות-קלווריסקי.

בולט בין הפרקים המרתקים התיאור של הקמת המודיעין המדיני, שאחד מבכיריו היה ראובן שילוח (אז זסלני, לימים ראש המוסד הראשון), והאגף לעניינים ערבים בראשות אליהו ששון ולצדו יעקב שמעוני. מעניין במיוחד גם התיאור המפורט של ההכנות שנעשו ערב הקמת המדינה להכשיר סגל של דיפלומטים. לשם כך הוקם בירושלים באביב 1947 מוסד להשתלמות, ומתוך מאות מועמדים התקבלו אליו עשרים וחמישה, וכמעט כולם השתלבו לאחר מכן במשרד החוץ או בצה"ל, כולל שני ראשי אמ"ן לעתיד, האלופים יהושפט הרכבי ואהרן יריב. המחבר סוקר בהרחבה גם את הקשרים בין המחלקה המדינית לממשלת המנדט ולצבא הבריטי במהלך מלחמת העולם השנייה, ועוסק בהקשר זה בין השאר בהפעלת הצנחנים היהודים בשטחי אירופה שהיו כבושים על ידי הנאצים, ובגולת הכותרת – הקמתה של החטיבה היהודית הלוחמת (החי"ל) בשנת 1944. בין מי שפעלו בתחום זה בלטו טדי קולק, יחזקאל סחרוב (לימים סהר) ואוברי איבן (לימים אבא אבן), אז קצין צעיר בצבא הבריטי בירושלים. מעל הכול בלטה אישיותו של שרת, שהניח את המסד

הנהלת הסוכנות משנת 1935, נשיא ההסתדרות הציונית העולמית חיים ויצמן, ראשי המחלקה המדינית פרדריק קיש, חיים ארלוזורוב וכמובן משה שרת (אז שרתוק), שהנהיג אותה חמש עשרה שנים, ושהניח את היסוד לשירות החוץ של מדינת ישראל. מנהיגים אלה ועשרות הפקידים ששירתו תחתיהם השאירו אחריהם אלפי מסמכים, המצויים רובם ככולם בארכיון הציוני המרכזי בירושלים. חומר הגלם העצום קיים, אך דרוש היה אדם שיוכל להתמודד עם ערמות המסמכים, לסדרם ובעיקר להסביר את אופי התקופה ואת המנגנונים שפעלו בישוב באותם הימים, ולהציג נכוחה את פועלם של בכירי המחלקה, שמרביתם ידועים אך מיעוטם נודעו פחות עד כה.

על יגר אפשר לומר ביושר כי הוא מלומד ודיפלומט (a scholar and a diplomat) קלסי. הוא שירת בנאמנות בשירות החוץ כמעט ארבעים שנה תחת שמונה שרי חוץ ומספר זהה של מנהלים כלליים, וטיפס במעלות התפקידים במשרד בירושלים ובבירות שונות בחוץ לארץ. עוד טרם פרישתו הוא פרסם מחקרים מקיפים על ההסברה הישראלית ועל יחסי ישראל עם מדינות אסיה ושני ספרים חשובים על יחסי ישראל עם שוודיה ועם צ'כוסלובקיה, שבהן כיהן כשגריר. בעבודתו המדעית בולטים במיוחד בקיאותו הרבה, הבנתו את הנושא ואת רוח התקופה שהוא עוסק בהם, הירידה לפרטים, התיעוד המפורט ויכולת הכתיבה. כל המעלות הללו באות לידי ביטוי גם בספר שלפנינו. למעשה הספר עוסק בהיסטוריה הדיפלומטית של היישוב היהודי בארץ-ישראל משנת 1920 ועד הקמת המדינה.

החלוקה הפנימית של הספר היא כרונולוגית, ותורמתו העיקרית להיסטוריוגרפיה הציונית היא תיאור ממצה של פועלם של ראשי המחלקה עוד לפני הקמת הסוכנות: ד"ר דוד אידר וקולונל קיש (שכיהן למעשה כראש המחלקה משנת 1922

לא היה למחלקה המדינית נציג בארצות-הברית, אף שכבר בסוף שנות השלושים היה ברור לכן-גוריון ואף לוויצמן שחשיבותה של מעצמה זו הולכת וגוברת. ויצמן לא תמיד טרח ליידע את המנהיגות בירושלים על מהלכיו וגרם למתחים מיותרים ולקשיים בתקשורת בין ירושלים ללונדון. ויצמן היה בר מזל בכך שהצליח לגייס לצדו חבורת עוזרים מעולים, ובהם זליג ברודצקי וברל לוקר, ודיפלומטים כמו ההיסטוריון לואיס נמייר, ארתור לוריא, יוסף לינטון והצעיר המבטיח אבן. בעוד שפקיד מקומי ייצג את ההנהלה הציונית בפני מוסדות חבר הלאומים בז'נבה, את העבודה בארצות-הברית השאירה המנהיגות לראשי ציוני אמריקה, ובלטו בהם הרב אבא הלל סילבר, הרב סטפן וייז, עמנואל ניומן והכוכב העולה נחום גולדמן. היו חודשים שבהם התחלקו בן-גוריון ושרת בנוכחות בלונדון על מנת להשגיח על ויצמן, שלא יסבך את התנועה במהלכיו או לפחות כדי לדעת מה הוא עושה. איש לא רצה לפגוע במנהיג הדגול, אבל נראה היה שלא תמיד אפשר לסמוך עליו שהוא מבין היטב את המציאות בארץ-ישראל.

המחלקה המדינית הייתה מופקדת כאמור גם על ענייני ביטחון היישוב. פעילותה בתחום זה הייתה בין השאר תולדה של קשריו המשפחתיים של שרת – גיסו אליהו גולומב (נפטר בשנת 1945) היה מנהיג ארגון ה'הגנה', גיס אחר, דב הוז (נהרג בתאונת דרכים בשנת 1940), היה ממקימי הארגון, וגיס נוסף, שאול אביגור, שהיה אף הוא מראשי ה'הגנה', הופקד על עלייה ב ועל הרכש באירופה. חשוב לציין כי מאחר שהמחלקה המדינית הייתה משנת 1931 על טהרת מפא"י, ומאחר שבשנים 1935-1948 היה בן-גוריון יושב ראש הנהלת הסוכנות היהודית, לא היו בצמרת חילוקי דעות באשר לצורך לרסן את האצ"ל והלח"י ואף לפעול נגדן, ואכן בשנים

לא רק לדיפלומטיה הישראלית בימיה הראשונים של המדינה אלא גם לשירות החוץ. הוא עשה זאת בעזרת צוות אנשים שגייס לפעילות – ולטר איתן, גדעון רפאל, אריה לבבי, אליהו אילת ורבים אחרים. למזלנו כמעט כולם השאירו זיכרונות ותיאורים מאותם ימים, והמחבר אכן נסמך עליהם. אקורד הסיום הדרמטי של פעולת המחלקה המדינית, לפני שהפכה להיות משרד החוץ, היה המאבק הדיפלומטי באומות המאוחדות שהניב ב-29 בנובמבר 1947 את החלטת החלוקה, הישג אישי אדיר של שרת וצוותו.

אחת מנקודות התורפה של הספר היא היעדר הדגשה של הפיצול בעבודה בין ירושלים ללונדון. טעות היא לחשוב שהמחלקה המדינית ניהלה לבדה את המערכה המדינית בתקופת המנדט. הדיפלומטיה הציונית נוהלה בתקופת המנדט משני מרכזים – המחלקה המדינית בירושלים עסקה בעיקר בקשרים עם ממשלת המנדט ועם השכנים הערבים, והנהלה הציונית בלונדון בהנהגתו של ויצמן ניהלה את הקשרים עם ממשלת בריטניה ועם ממשלות אחרות. לא תמיד היה תיאום הדוק בין שני המרכזים הללו, והדבר גרם לתסבוכות ולמתחים רבות בקרב ראשי היישוב ומנהיגי ההסתדרות הציונית. לדעתי לא ניתן בספר דגש מספיק למערכות היחסים בין מנהיגי היישוב, במיוחד בן-גוריון ושרת, לבין נשיא ההסתדרות הציונית העולמית ויצמן, שישב מרבית הזמן בלונדון, ושכא לעתים לא תכופות לביקורים בארץ-ישראל. ויצמן, שמינה אישית את אידר ואת קיש לראשי המחלקה המדינית, ניהל למעשה מדיניות חוץ עצמאית משלו, לא נועץ בחבריו בירושלים, ובזכות מערכת הקשרים המסועפת שהצליח לרקום עם ראשי הממשלה הבריטית בלונדון בשנות העשרים והשלושים, הייתה לו כניסה כמעט חופשית למסדרונות וללשכות של הממשל הזה. יש לציין כי עד 1945

שלא הצליח להשיג פגישה עם הנשיא רוזוולט אף שישב חודשים ארוכים כמעט חסר מעש בושינגטון ובניו-יורק. בן-גוריון אף לא התערב בניהול המערכה המדינית באו"ם באביב ובסתיו 1947, מערכה שהסתיימה בהצבעה על תכנית החלוקה. אבל ברור היה שאי אפשר לקדם בלעדיו את המהלכים הגדולים – הקמת תנועת המרי, הפסקת המאבק המזוין נגד הבריטים אחרי 'השבת השחורה' ופיצוץ מלון 'המלך דוד' וקבלת רעיון החלוקה כרע במיעוטו.

סיום פרק המנדט לא היטיב עם המחלקה המדינית. ערב הקמת המדינה הופקעו ענייני הביטחון מידי המחלקה ונמסרו בלעדית ליושב ראש הנהלת הסוכנות בן-גוריון. בקונגרס שהתכנס בבזל בדצמבר 1946 הודח ויצמן מנשיאות ההסתדרות הציונית, ובן-גוריון קיבל החלטות בנושאים צבאיים כמעט ללא התייעצות ולעתים ללא ידיעת ראשי המחלקה המדינית. הוא אף החליט להשאיר אותם בירושלים עד הקמת המדינה ('שלא יסתוככו בין הרגליים') והם נעלבו עמוקות מאי שיתופם בהחלטות בנושאים קריטיים לעתיד המדינה שבדרך ובפרט בתחום הביטחון. בחורף תש"ח ניהל שרת את המערכה המכרעת באו"ם בניו-יורק שנועדה לשמר את תכנית החלוקה, ממלאת מקומו מאיר עסקה בעיקר בגיוס כספים באמריקה, וראשי המחלקה חשו יתומים. אולי הייתה זו תחילתו של הקרע הבלתי נמנע בין הדיפלומטיה לבין הביטחון, בין משרד הביטחון וצה"ל לבין משרד החוץ, קרע שנבע מהבדלי תפיסות הקיימים עד עצם היום הזה.

חוקרי תקופת המנדט יקדמו בכרכה את התרומה החשובה הזו של משה יגר, אשר בספרו זה פתח פתח למחקרים נוספים על התקופה המכרעת בחיי היישוב.

1944-1945 הוסגרו כמה מחברי שתי המחתרות האלה לשלטונות הבריטיים.

למנהיגי מפא"י הייתה בעיה עם ויצמן, שלא נמנה עם ראשי מפלגה זו, ושהיה ידוע כמתנגד מושבע לפעולות טרור נגד השלטון הבריטי בארץ-ישראל. ויצמן בקושי הסכים להקמת תנועת המרי של שלוש המחתרות, שפעלה מאוקטובר 1945 עד יולי 1946. המתחיות בנושא פעולות מרי הגיעה לשיאה אחרי פיצוץ מלון 'המלך דוד', שבוצע אמנם על ידי האצ"ל אבל בידיעת ה'הגנה' ובתיאום מוקדם עמה – ה'הגנה' הסתלקה מהפעולה כמה ימים לפני ביצועה, וביקשה שתתבצע במועד אחר מזה שתכנן האצ"ל. בשיחה עם גולדה מאיר בביתו ביולי 1946 ויצמן רתח מזעם ודרש להפסיק את פעילות תנועת המרי בטענה שהיא עלולה להביא לחיסול היישוב והמפעל הציוני. עם זאת ויצמן אישר את הפעילות של עלייה ב ורכישת נשק ואניות אחרי מלחמת העולם השנייה, צעדים שהיו מתואמים בין ה'הגנה' לבין המחלקה המדינית. הוא נתן את אישורו גם לפעולות ההתיישבות הנרחבות של היישוב היהודי ובייחוד להקמת אחד-עשר היישובים בנגב הצפוני באוקטובר 1946.

כאמור היוזם, ההוגה והמוביל של פעולות המחלקה המדינית היה שרת, שעד היום טרם זכה לביוגרפיה מלאה בעברית (כאנגלית קיימת ביוגרפיה מעולה של גבריאל שפר). למזלו של שרת השאיר לו בן-גוריון מרחב פעילות גדול מאוד בניהול המחלקה ומיעט להתערב בעניינים שוטפים. בשנות מלחמת העולם השנייה שהה בן-גוריון חודשים ארוכים בחוץ לארץ, אבל להוציא תכנית בילטמור (1942), שקראה להקמת קהילייה יהודית בארץ-ישראל אחרי המלחמה, לא הניבה פעילותו באותן שנים הצלחות. הוא כמעט לא נועד עם מנהיגי ארצות-הברית והתאכזב מרה